निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

स राजा **कुलपतिना** मुनिकुलेश्वरेण वसिष्ठेन **निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्य** अधिष्ठाय । तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः । 'अधिशीङ्-' इत्यादिनाधारस्य कर्मत्वम् । कर्मणि द्वितीया । प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति [**प्रयतपरिग्रहद्वितीयः**] स तथोक्तः । कुशानां शयने **कुशशयने संविष्टः** सुप्तः सन् । तस्य वसिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रे वेदपाठेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां [**तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां**] **निशां निनाय** गमयामास । अपररात्रेऽध्ययने मनुः—' निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् । ' इति । ' न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेत् ' इति गौतमश्च । प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—' म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम् ' ॥

इति महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया संजीवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये वसिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥

अथ निशानयनानन्तरं **यशोधनः प्रजानामधिपः** प्रजेश्वरः **प्रभाते** प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया । प्रतिग्राहयित्र्या । प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां तथोक्ताम् [**जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्**] । पीतं पानमस्यास्तीति पीतः । पीतवानित्यर्थः । ' अर्शआदिभ्योऽच् ' इत्यच्प्रत्ययः । ' पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणाः ' इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तां [**पीतप्रतिबद्धवत्सां**] **ऋषेर्धेनुं वनाय** वनं गन्तुम् । ' क्रियार्थोपपद-' इत्यादिना चतुर्थी । **मुमोच** मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् । तथा हि श्रुतिः—' पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो

---

१ अनैषीत् इ. पा. २ कुलस्य मुनिसमूहस्य पतिः । कुलपतिलक्षणं यथा—मुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रर्षिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥ इति ३ हे अरविन्दासनसुन्दरि लक्ष्मि दिक्षु राशीभवन्ती अनवरतं समन्ततः प्रसरणात् संधीभवन्ती या अङ्गवल्या भाः कान्तिः तया एव धावल्यातिशयात् निर्जितः दुग्धसिन्धुः यया ताम् मन्दस्मितैः ईषद्धासैः निन्दितः तिरस्कृतः शारदेन्दुः यया एतादृशीं त्वां वन्दे ।

भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः । ' इति । यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः—' अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । ' इति ॥

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः । ' स्वैरिणी पांसुला ' इत्यमरः । ' सिध्मादिभ्यश्च ' इति लच्प्रत्ययः । **अपांसुलानां** पतिव्रतानां **धुरि** अग्रे **कीर्तनीया** परिगणनीया **मनुष्येश्वरधर्मपत्नी**[1] । खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तं [**खुरन्यासपवित्रपांसुं**] । ' रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः । ' इत्यमरः । **तस्याः** धेनोः **मार्गम्** । **स्मृतिः** मन्वादिवाक्यं **श्रुतेः** वेदवाक्यस्य **अर्थं** अभिधेयं **इव** । **अन्वगच्छत्** अनुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये[2] षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् । पांसुलपथप्रवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो[3] ध्वन्यते ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

दयालुः कारुणिकः । ' स्याद्दयालुः कारुणिकः ' इत्यमरः । ' स्पृहिगृहि-' इत्यादिनालुच्प्रत्ययः । **यशोभिः सुरभिः** मनोज्ञः । ' सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि ' इति विश्वः । **राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं** कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः । पचाद्यच् । पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । ' स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ' इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः । अभूततद्भावे च्विः । ' कुगतिप्रादयः ' इति समासः । पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्तां [**पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां**] । ' अनेकमन्यपदार्थे ' इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदो बहुव्रीहिः । **गोरूपधरामुर्वीमिव जुगोप** ररक्ष । भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेनाधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तथोक्ताम् । दुग्धतिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः । **तेन** दिलीपेन **शेषः** अवशिष्टः **अप्यनुयायिवर्गः** अनुचरवर्गो **न्यषेधि** निवर्तितः । शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्ह्यात्मरक्षणमत आह—न चेति । **तस्य** दिलीपस्य **शरीररक्षा चान्यतः** पुरुषान्तरात् **न** । कुतः । **हि** यस्मात्कारणात् **मनोः** । प्रसूयत इति प्रसूतिः संततिः **स्ववीर्यगुप्ता** स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥

---

१ पतिं धर्मरतं पत्नी साध्वी सुश्रूषते तु या । नित्यं त्वनन्यहृदया धर्मपत्नीं तु तां विदुः ॥ २ धर्माय पत्नी इति वक्तव्येऽपि धर्मस्य पत्नी इति तादर्थ्ये षष्ठीसमासः अश्वस्य घास इतिवत् । ३ पांसुलमार्गमनुसरन्ती अपि कथं पांसुस्पर्शरहितानां धुरि कीर्तनीया इति आपाततः (न तु अर्थावबोधानन्तरं) विरोधः । तेनात्र विरोधाभासः अलंकारः ।

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

सम्राड् मण्डलेश्वरः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्' इत्यमरः । **स** राजा । **आस्वादवद्भिः** रसवद्भिः । स्वादयुक्तैरित्यर्थः । **तृणानां कवलैः** ग्रासैः । 'ग्रासस्तु कवलार्थकः' इत्यमरः । **कण्डूयनैः** खर्जनैः । दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः [**दंशनिवारणैः**] । 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । **अव्याहतैः** अप्रतिहतैः **स्वैरगतैः** स्वच्छन्दगमनैश्च । **तस्याः** धेन्वाः **समाराधनतत्परः** शुश्रूषासक्तः **अभूत्** । तदेव परं प्रधानं यस्येति **तत्परः** । 'तत्परौ प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

भूपतिस्तां गां **स्थितां** सतीं **स्थितः** सन् । स्थितिरूर्ध्वावस्थानम् । **प्रयातां** प्रस्थितां **उच्चलितः** प्रस्थितः । **निषेदुषीं** निषण्णाम् । उपविष्टामित्यर्थः । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्वसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीष् । आसनबन्ध उपवेशने धीरः स्थितः [**आसनबन्धधीरः**] । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । **जलमाददानां** पिबन्तीं **जलाभिलाषी** । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं **छायेवान्वगच्छत्** अनुसृतवान् ॥

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतां [**न्यस्तचिह्नामपि**] तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमितां [**तेजोविशेषानुमितां**] सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां **राजलक्ष्मीं दधानः स** राजा । **अनाविष्कृतदानराजिः** । बहिरप्रकटितमदरेखः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः **अन्तर्मदावस्थः** । तथाभूतो **द्विपेन्द्र इव आसीत्** ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तैः [**लताप्रतानोद्ग्रथितैः केशैः**] उपलक्षितः । 'इत्थंभूतलक्षणे' इति तृतीया । **स** राजा । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सः **अधिज्यधन्वा** सन् । 'धनुषश्च' इत्यनङादेशः । **मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात्** रक्षणव्याजात् । **वन्यान्** वने भवान् **दुष्टसत्त्वान्** दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।' इत्यमरः । **विनेष्यन्** शिक्षयिष्यन् **इव । दावं** वनम् । 'वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यते ।' इति यादवः । **विचचार** वने चचारेत्यर्थः । 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ।' इति दावस्य कर्मत्वम् ॥

---

१ अव्याहतस्वैरगतैः इति वल्लभचारित्रवर्धनौ पठतः । २ 'छाया इति भूपतेरुपमानं न भिन्नलिङ्गत्वदोषदुष्टम् । 'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।' इति दण्डिवचनात् । ३ अत्रान्तर्मदत्वाद्भद्रजातीयो गज इष्टः । तदाह वल्लभः-'भद्रो मन्दो मृगश्चेति सङ्कीर्णश्चेति जातयः । चतस्रः करिणां तासां भद्रोऽन्तर्मद एव यः ॥' इति । ४ अत्र क्रियोत्प्रेक्षा ।

'विसृष्ट–' इत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह—

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य [**विसृष्टपार्श्वानुचरस्य**]। **पाशभृता** वरुणेन **समस्य** तुल्यस्य । 'प्रचेता वरुणः पाशी' इत्यमरः । अनुभावोऽनेन सूचितः । **तस्य** राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः [**पार्श्वद्रुमाः**] । **उन्मदानां** उत्कटमदानां **वयसां** खगानाम् । 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । **विरावैः** शब्दैः । आलोकस्य शब्दं वाचकमालोकयेति शब्दम् [**आलोकशब्दम्**] । जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः । **उदीरयामासुरिव** अवदन्निव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

मरुत्प्रयुक्ताः वायुना प्रेरिता **बाललताः आरात्** समीपे **अभिवर्तमानम्** । 'आराद्दूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोऽग्निः । स इवाभातीति तं **मरुत्सखाभम्** । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । **अर्च्यं** पूज्यं **तं** दिलीपं **प्रसूनैः** पुष्पैः । **पौरकन्याः** पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजैः **आचारलाजैरिव** । **अवाकिरन्** । तस्योपरि निक्षिप्तवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावमाख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

धनुर्भृतोऽप्यस्य राज्ञः । एतेन भयसंभावना दर्शिता । तथापि **विशङ्कैः** निर्भीकैः **अन्तःकरणैः** । कर्तृभिः । दयया कृपारसेनार्द्रो भावोऽभिप्रायो यस्य तत् **दयार्द्रभावं** तत् **आख्यातम्** । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः । 'भावः सत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।' इत्यमरः । तथाविधं **वपुर्विलोकयन्त्यः हरिण्यः अक्ष्णां** प्रकामविस्तारस्य अत्यन्तविशालतायाः फलं [**प्रकामविस्तारफलम्**] **आपुः** । 'विमलं कलुषी भवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं च ।' इति न्यायेन स्वान्तःकरणप्रसत्तिमाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैरुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥

स दिलीपो **मारुतपूर्णरन्ध्रैः** । अत एव **कूजद्भिः** स्वनद्भिः । **कीचकैः** वेणुविशेषैः । 'वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ।' इत्यमरः । वंशः सुषिरवाद्यविशेषः । 'वंशादिकं तु सुषिरम्' इत्यमरः । आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं

---

१ 'आलोकस्य दर्शनस्य शब्दः आलोकशब्दस्तम् । जय जीवेत्याद्यालोकशब्दः । जय जय महाराज प्रभो स्वामिन् पादमवधार्यतामित्यालोकशब्दः' । इति वल्लभः । २ बाललतानां प्रफुल्लत्वादल्पावयवत्वाच्च प्रफुल्लवदनश्रीभिः स्वल्पवयस्काभिः पौरकन्याभिः साम्यम् । पुष्पाणां लाजानां च शुभ्रत्वान्माङ्गलिकत्वाच्चान्योन्यसादृश्यम् । लाजवर्षा वयोवृद्धाभिरपि क्रियते । च. म. श्लो. २७ द्रष्टव्यः ।

यस्मिन्कर्मणि तत्तथा [**आपादितवंशकृत्यम्**] । **कुञ्जेषु** लतागृहेषु । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ।' इत्यमरः । **वनदेवताभिः उद्गीयमानं** उच्चैर्गीयमानं **स्वं यशः शुश्राव** श्रुतवान् ॥

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

गिरिषु निर्झराणां [**गिरिनिर्झराणां**] वारिप्रवाहाणाम् । 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । **तुषारैः** सीकरैः । 'तुषारौ हिमसीकरौ' इति शाश्वतः । **पृक्तः** संपृक्तः । [**अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी**] अनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी । ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं शीतो मन्दः सुरभिः **पवनः** वायुः **अनातपत्रं** व्रतार्थं परिहृतच्छत्रम् । अत एव **आतपक्लान्तं** आचारेण पूतं **आचारपूतं** शुद्धं **तं** नृपं **सिषेवे** । आचारपूतत्वात्स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥

गोप्तरि तस्मिन् राज्ञि **वनं गाहमाने** प्रविशति सति **वृष्ट्या विनापि । दवाग्निः** वनाग्निः । 'दवदावौ वनानले' इति हैमः । **शशाम** । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः [**फलपुष्पवृद्धिः**] विशेष्यत इति **विशेषा** अतिशयिता **आसीत्** । कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः । **सत्त्वेषु** जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । **अधिकः** प्रबलो व्याघ्रादिः **ऊनं** दुर्बलं हरिणादिकं **न बबाधे** ॥

संचारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु ।' इति शाश्वतः । स इव ताम्रा **पल्लवरागताम्रा पतङ्गस्य** सूर्यस्य **प्रभा** कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । **मुनेर्धेनुश्च । दिगन्तराणि** दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।' इत्यमरः । संचारेण पूतानि शुद्धानि [**संचारपूतानि**] **कृत्वा दिनान्ते** सायंकाले **निलयाय** अस्तमयाय । धेनुपक्ष आलयाय च गन्तुं **प्रचक्रमे** ॥

---

१ गान्धारग्रामेण गीयमानमित्यर्थः । तदुक्तं नारदेन—षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ॥ इति । अनुरञ्जकवाद्यं विना गीतं न मनोरममित्युक्तमापादितवंशकृत्यमिति । अत्र भरतः—गाता यं यं स्वरं गच्छेत्तं तं वंशेन तानयेत् इति । अनुरूपश्लोकः कुमारसंभवे—यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन । उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ इति । २ अनसः शकटस्य गतिं हन्ति इति अनोकहः । 'वृक्षादयोपि राजोपचारं चक्रुः' इति चारित्रवर्धनः । वायोरनुरूपं वर्णनं कुमारसंभवे—भागीरथीनिर्झरशीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः । यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥ इति । ३ 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' इति चतुर्थी ।

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थामन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।
बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

मध्यमलोकपालः भूपालः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया यागश्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्याः तां [**देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्**] धेनुं **अन्वग्** अनुपदं **ययौ** । 'अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम् ।' इत्यमरः । **सतां मतेन** सद्भिर्मान्येन । 'गतिबुद्धि–' इत्यादिना वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । **तेन** राज्ञा **उपपन्ना** युक्ता **सा** धेनुः । सतां मतेन **विधिना** अनुष्ठानेनोपपन्ना **साक्षात्** प्रत्यक्षा **श्रद्धा** आस्तिक्यबुद्धिः **इव बभौ च** ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥१७॥

स राजा । पल्वलेभ्योऽल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि [**पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि**] । बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणा मयूराः । 'मयूरो बर्हिणो बर्ही' इत्यमरः । फलबर्हाभ्यामिनच्प्रत्ययो वक्तव्यः । आवासवृक्षाणामुन्मुखा बर्हिणा येषु तानि [**आवासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि**] । श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिमलिनिम्रो अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति **श्यामायमानानि** । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' इति क्यष्प्रत्ययः । 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदे शानच् । मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि **मृगाध्यासितशाद्वलानि** । शादाः शष्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः । 'शाद्वलः शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः । 'नडशादाड्ड्वलच्' इति ड्वलच्प्रत्ययः । **वनानि पश्यन्ययौ** ॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।
उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥१८॥

गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः । 'गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः' इति हलायुधः । **नरेन्द्रः** च **उभौ** यथाक्रमम् । आपीनमूधः । 'ऊधस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । आपीनस्य भारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् [**आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्**] । **वपुषो गुरुत्वाद्** आधिक्याच्च । **अञ्चिताभ्यां** चारुभ्यां **गताभ्यां** गमनाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्थास्तं **तपोवनावृत्तिपथम्** । 'ऋक्पूः–' इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः । **अलंचक्रतुः** भूषितवन्तौ ॥

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९

---

१ तदुक्तं याज्ञवल्क्येन–श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत्क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते । विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्क्रियात्मनः ॥ इति । २ सन्ध्यारागस्य पाटलिम्ना किंचिद्धूसरालोकानि वनानि वराहादीनां नीलिम्ना श्यामीभूतानीति सुष्ठूक्तमेव टीकाकृता । अत्र नैशतमसावृतत्वाद्वनानां श्यामत्वमिति कश्चिन्मन्यन्ते तन्न साधु । धेनोः सन्ध्यावसानात्प्रागेवारण्यान्निवृत्तेः । कविवर्णनात्तथा चमत्कृतेरभावाच्च । ३ आपीनस्य विशालत्वमुक्तमेव प्राक् 'पयोधरीभूतचतुःसमुद्राम्' 'भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी' इत्यादिना । राज्ञो वपुषो गुरुत्वं चोक्तं 'व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः' इत्यत्र ।

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं अनुचरं **वनान्तादावर्तमानं** प्रत्यागतं **तं** दिलीपं **वनिता** सुदक्षिणा निमेषेष्वलसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा [**निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः**] निर्निमेषा सतीत्यर्थः । **लोचनाभ्याम्** । करणाभ्याम् । **उपोषिताभ्यामिव** । उपवासो भोजननिवृत्तिः । तद्वद्भ्यामिव । वसतेः कर्तरि क्तः । **पपौ** । यथोपोषितोऽतितृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥

वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । 'तस्येश्वरः' इत्यञ्प्रत्ययः । **पुरस्कृता** अग्रतः कृता । धर्मस्य पत्नी । धर्मार्थपत्नीत्यर्थः । अश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः । पार्थिवस्य धर्मपत्न्या [**पार्थिवधर्मपत्न्या**] **प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे** तयोर्दंपत्योर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता [**दिनक्षपामध्यगता**] **संध्या इव विरराज** ॥

प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥

अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा [**साक्षतपात्रहस्ता**] **सुदक्षिणा पयस्विनीं** प्रशस्तक्षीरां **तां** धेनुं **प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च अस्या** धेन्वाः **विशालं शृङ्गान्तरं** शृङ्गमध्यम् । **अर्थसिद्धेः** कार्यसिद्धेः **द्वारं** प्रवेशमार्गम् **इव** । **आनर्च** अर्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ॥

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

सा धेनुः वत्सोत्सुकापि वत्से उत्कंठितापि **स्तिमिता** निश्चला सती **सपर्यां** पूजां **प्रत्यग्रहीदिति** हेतोः **तौ** दंपती **ननन्दतुः** । पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति । पूज्येष्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु [**भक्त्योपपन्नेषु**] विषये **तद्विधानाम्** । तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् । महतामित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि [**प्रसादचिह्नानि**] पूजास्वीकारादीनि **पुरःफलानि** । पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि **हि** । अविलम्बितफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ।

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ समाप्य सान्ध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥

भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैररुन्धत्या सह वर्तमानस्य **गुरोः** उभयोरपीत्यर्थः । 'भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः' इत्यमरः । **पादौ निपीड्य** अभिवन्द्य

---

१ अतितृष्णया सादरं ददर्श । सतृष्णमालोकनं पानमुच्यते । उत्प्रेक्षालंकारः । २ लोहितत्वाद्धेतोः सन्ध्यासाम्यम् । क्षपात्र चन्द्रालोकरमणीया ग्राह्या । दिनक्षपासाम्याद्राज्ञः प्रभावजतेजसोज्ज्वलत्वं राज्ञ्या अतिस्निग्धमधुरत्वं ध्वनितम् । 'समासे लिङ्गभेदाप्रतीतेर्दिनशब्दस्य नोपमादोषः । यदाह—'इष्टः पुन्नपुंसकयोः प्रायेण' । इति चा०. ३ आत्मासिद्धेः इ. दिनकरः पठति । ४ 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तमी तृतीया च स्यात् ।

सान्ध्यं संध्यायां विहितं **विधिं** अनुष्ठानं **च समाप्य** । **दोहावसाने निषण्णां** आसीनां **दोग्ध्रीं** दोहनशीलाम् । 'तृन्' इति तृन्प्रत्ययः । **धेनुमेव भेजे पुनः** सेवितवान् । दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ।

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

गोप्ता रक्षको **गृहिणीसहायः** पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः । [**अन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम्**] अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां । **तां** पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुम् **अन्वास्य** अनूपविश्य **क्रमेण सुप्तामनु** अनन्तरं **संविवेश** सुष्वाप । **प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठद्** उत्थितवान् । अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव । इत्यपौनरुक्त्यम् । 'कर्मप्रवचनीययुक्ते–' इति द्वितीया ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

इत्थम् अनेन प्रकारेण **प्रजार्थं** संतानाय **महिष्या समम्** अभिषिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । **व्रतं धारयतः** । महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य । [**महनीयकीर्तेः**] दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनम् । तत्रोचितस्य परिचितस्य [**दीनोद्धरणोचितस्य**] **तस्य** नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि **त्रिगुणानि** त्रिरावृत्तानि **सप्त दिनानि** एकविंशतिर्दिनानि **व्यतीयुः** ॥

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥

अन्येद्युः अन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने । 'सद्यः परुत्परारि–' इत्यादिना निपातनाद्व्ययम् । 'अथात्राह्नाय पूर्वेऽह्नात्यादौ पूर्वोत्तरापरात् । तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः'॥ इत्यमरः । **मुनिहोमधेनुः । आत्मानुचरस्य भावम्** अभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय आशयः' इति यादवः । **जिज्ञासमाना** ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः' गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिस्तत् [**गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पम्**]। 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । **गौरीगुरोः** पार्वतीपितुः **गह्वरं** गुहाम् **आविवेश** ॥

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैरित्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

सा धेनुः **हिंस्रैः** व्याघ्रादिभिः **मनसापि दुष्प्रधर्षा** दुर्धर्षा **इति** हेतोरद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना [**अद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन**] **नृपेण** अलक्षितम-

---

१ सन्नन्तस्य ज्ञाधातोरात्मनेपदित्वात् शानच् । गौरीगुरोर्हिमाचलस्य । २ दुःखेन प्रधार्यते इति दुष्प्रधर्षा । कर्मणि खल् । सिंहः–हिनस्ति मारयतीति पृषोदरादित्वात्सिद्धम् । हिंसेर्वर्णोविपर्ययः । तदुक्तं–'सिंहो वर्णविपर्ययात्'। किल–अलीकार्थेन किलशब्देन सिंहाक्रमणं मायामात्रमिति सूचितम् ।

भ्युत्पतनमाभिमुख्येनोत्पतनं यस्य स [**अलक्षिताभ्युत्पतनः**] **सिंहस्तां** धेनुं **प्रसह्य** हठात् । ' प्रसह्य तु हठार्थकम् ' इत्यमरः । **चकर्ष** । **किल** इत्यलीके ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घम् [**गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्**] तस्या इदं **तदीयम्** । **आक्रन्दितम्** आर्तघोषणम् । आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणः [**आर्तसाधोः**] **नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम्** । **रश्मिषु** प्रग्रहेषु । ' किरणप्रग्रहौ रश्मी ' इत्यमरः । **आदाय इव** गृहीत्वेव । **निवर्तयामास** ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

धनुर्धरः स नृप **पाटलायां** रक्तवर्णायां **गवि तस्थिवांसं** स्थितम् । ' क्वसुश्च ' इति क्वसुप्रत्ययः । **केसरिणं** सिंहम् । **सानुमतः** अद्रेः धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी । तस्याम् [**धातुमय्यां**] **अधित्यकायां** ऊर्ध्वभूमौ । ' उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका । ' इत्यमरः । ' उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ' इति त्यकन्प्रत्ययः । प्रफुल्लो विकसितस्तम् [**प्रफुल्लम्**] । ' फुल्ल विकसने ' इति धातोः पचाद्यच् । ' प्रफुल्तम् ' इति तकारपाठे ' ञिफला विशरणे ' इति धातोः कर्तरि क्तः । ' उत्परस्यातः ' इत्युकारादेशः । लोध्राख्यं द्रुमम् [**लोध्रद्रुमम्**] **इव** । **ददर्श** ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

ततः सिंहदर्शनान्तरं **मृगेन्द्रगामी** सिंहगामी । शरणं रक्षणम् । ' शरणं गृहरक्षित्रोः ' इत्यमरः । ' शरणं रक्षणे गृहे ' इति यादवः । शरणे साधुः **शरण्यः** । ' तत्र साधुः ' इति यत्प्रत्ययः । प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृता अरयो येन स [**प्रसभोद्धृतारिः**] **नृपतिः** राजा **जाताभिषङ्गः** जातपराभवः सन् । ' अभिषङ्गः पराभवः ' इत्यमरः । **वध्यस्य** वधार्हस्य । ' दण्डादिभ्यो यः ' इति यप्रत्ययः । **मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात्** तूणीरात् । ' तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः । ' इत्यमरः । **शरमुद्धर्तुमैच्छत्** ॥

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥

प्रहर्तुस्तस्य वामेतरः दक्षिणः **करः** । नखप्रभाभिर्भूषितानि विच्छुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् [**नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे**] । ' कङ्कः

---

१ अत्र करणस्यैवाधिकरणविवक्षायां सप्तमी । यथोक्तम्–' व्याददाने चतुर्थी स्याद्दर्शने कथनेपि च । आदाय करणे योगे सप्तमी कैश्चिदुच्यते । ' इति सु० ।

२ धातुमय्याम्' इत्यत्र प्राचुर्यार्थे मयट् । हिमाद्रिशिखराणां धातुमयत्वं वर्णितं कुमारसंभवे- ' यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ' केसरिपदेन प्रफुल्लत्वात्साम्यमिति चा० दि० । ३ मृगेन्द्रवद्गन्तुं शीलमस्य ।

पक्षिविशेषे स्याद्बकाकारे युधिष्ठिरे ।' इति विश्वः । 'कङ्कस्तु कर्कटः' इति यादवः । सायकस्य पुंखे [सायकपुङ्खे] कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे एव । 'कर्तरी पुङ्खे' इति यादवः । सक्ताङ्गुलिः सन् । चित्रार्पितारम्भः चित्रलिखितशरोद्धरणोद्योग इव । अवतस्थे ॥

बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युरभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

[**बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युः**] बाह्वोः प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः' इत्यमरः । विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो **राजा** [**मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः**] मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिः **भोगी** सर्प **इव** । 'भोगी राजभुजंगयोः' इति शाश्वतः । **अभ्यर्णम्** अन्तिकम् । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ।' इत्यमरः । **आगस्कृतम्** अपराधकारिणम् **अस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत** । 'अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपि ।' इति यादवः ॥

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स [**निगृहीतधेनुः**] **सिंहः** । [**आर्यगृह्यं**] आर्याणां सतां गृह्यं पक्ष्यम् । 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' इति क्यप् । मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुवद्व्यावर्तकम् [**मनुवंशकेतुम्**] । सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् [**सिंहोरुसत्त्वम्**] । [**आत्मवृत्तौ**] आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वाद् **विस्मितम्** । कर्तरि क्तः । **तं** दिलीपं **मनुष्यवाचा** करणेन पुनः **विस्माययन्** । विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन् **निजगाद** । 'स्मिङ् ईषद्धसने' इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च 'नित्यं स्मयतेः' इति हेतुभयविवक्षायामेवेति 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदं विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः ॥

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

हे **महीपाल तव श्रमेणालम्** । साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्द्योते—'न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापि' इति । 'अलं भूषणपर्या-

---

१ अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणत्यागेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ इति भरतश्च । २ आर्यगृह्यम्—आर्यैर्गृह्यते स्वाश्रयत्वेन सेव्यते इत्यार्यगृह्यस्तम् । साधुपक्षाश्रितमित्यर्थः । आर्यलक्षणं यथा—कर्तव्यमाचरन्कार्यमकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः ॥ ३ात । विस्माययन्—इत्यत्र 'विस्मापयन्' इति दिनकरादयः पठन्ति । किन्त्वयं पाठो व्याकरणदोषदुष्टत्वाद्धेयः । तथाहि यत्र हेतुत एव (न तु कर्तृतः) भयस्य विस्मयस्य चोत्पत्तिस्तत्र णिजन्तयोः भीस्मिधात्वोः परस्मैपदमेव स्यात्स्मिधातोः पुगागमश्च न स्यात् । अत्र तु हेतुत एव विस्मयस्य विवक्षितत्वात्पुगागमाप्राप्तेर्विस्माययन्नित्येव साधु ।

सिशक्तिवारणवाचकम् ।' इत्यमरः । **इतो**ऽस्मिन्मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । **प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात्** । तथा हि । [**पादपोन्मूलनशक्ति**] पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं **मारुतस्य रंहः** वेगः **शिलोच्चये** पर्वते **न मूर्च्छति** न प्रसरति ॥

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥

[**कैलासगौरं**] कैलास इव गौरः शुभ्रस्तम् । ' चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिणः ।' इति शाश्वतः । **वृषं** वृषभम् **आरुरुक्षोः** आरोढुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहत इत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्य **अष्टमूर्तेः** शिवस्य [**पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्**] पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं **निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किङ्करं मामवेहि** विद्धि । ' पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्टमूर्तयः ' ॥ इति यादवः ॥

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

पुरः अग्रतः **अमुं देवदारुं पश्यसि** । इति काकुः । **असौ** देवदारुः । वृषभो ध्वजे यस्य स तेन [**वृषभध्वजेन**] शिवेन **पुत्रीकृतः** पुत्रत्वेन स्वीकृतः । अभूततद्भावे च्विः । **यो** देवदारुः **स्कन्दस्य मातुः** गौर्या हेम्नः कुम्भ एव स्तनः । तस्मान्निःसृतानां [**हेमकुम्भस्तननिःसृतानां**] **पयसाम्** अम्बूनां **रसज्ञः** स्वादज्ञः । स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् । ' पयः क्षीरं पयोऽम्बु च ' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥

कदाचित्कटं कपोलं **कण्डूयमानेन** कर्षता । ' कण्ड्वादिभ्यो यक् ' इति यक् । ततः शानच् । **वन्यद्विपेनास्य** देवदारोः । **त्वगुन्मथिता** । **अथाद्रेस्तनया** गौरी । **असुरास्त्रैरालीढं** क्षतम् । सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । ' पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः ' इत्यमरः । ' सत्सूद्विष–' इत्यादिना क्विप् । तम् [**सेनान्यम्**] **इव** । **एनं** देवदारुं **शुशोच** ॥

---

१ अयमेव भावोऽष्टमसर्गे–' द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ।' भवानितरानभिभवितुं शक्तोऽपि मादृशान्विनाशयितुं न शक्नोतीति भावः । २ निकुम्भो गणभेदः कुम्भकर्णपुत्रो वेति चा० । पार्वतीवाहनः सिंहः इति वल्लभः । निकुम्भतुल्यमिति वल्लभः पठति । ३ भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते । इ. साहित्यदर्पणम् । अत्र कण्ठस्वरभङ्गीविशेषेण ' पश्यसि ' इत्यनेन पश्यस्येव इत्यर्थः प्रतीयते ।

तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥

तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा **तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं** भयार्थं **शूलभृता** शिवेन । अङ्कं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिंस्तत् [**अङ्कागतसत्त्ववृत्ति**] । ' अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोः । ' इति केशवः । **सिंहत्वं विधाय** । **अस्मिन्नद्रिकुक्षौ** गुहायाम् **अहं व्यापारितः** नियुक्तः ॥

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सा [**प्रदिष्टकाला**] **उपस्थिता** प्राप्ता **एषा** गोरूपा **शोणितपारणा** रुधिरस्य व्रतान्तभोजनम् । **सुरद्विषः** राहोः चन्द्रमस इयं **चान्द्रमसी सुधेव** । **क्षुधितस्य** बुभुक्षितस्य **तस्य** अङ्कागतसत्त्ववृत्तेः **मे** मम सिंहस्य **तृप्त्यै अलं** पर्याप्ता । ' नमःस्वस्ति– ' इत्यादिना चतुर्थी ॥

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

स एवमुपायशून्यः **त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व** । **भवान्** त्वं **गुरोः** [**दर्शितशिष्यभक्तिः**] दर्शिता प्रकाशिता शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति । ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह–शस्त्रेणेति । **यद्रक्ष्यं** धनं **शस्त्रेण** आयुधेन । ' शस्त्रमायुधलोहयोः ' इत्यमरः । अशक्या रक्षा यस्य तद् **अशक्यरक्षम्** । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । **तद्** रक्ष्यं नष्टमपि **शस्त्रभृतां यशः न क्षिणोति** न हिनस्ति । अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

पुरुषाणामधिराजो **पुरुषाधिराजः** नृप **इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो निशम्य** श्रुत्वा [**गिरिशप्रभावात्**] गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात् **प्रत्याहतास्त्रः** कुण्ठितास्त्रः सन् **आत्मनि** विषये **अवज्ञाम्** अपमानं **शिथिलीचकार** । तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः । समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः । न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

---

१ मम समीपे ये जीवा आगच्छन्ति तान्भक्षित्वा जीवामीत्यर्थः । इ. सुं० । २ अलमत्यर्थं क्षुधितस्य मे तृप्त्यै इयं शोणितपारणोपस्थितेति वल्लभसम्मतोऽन्वयः । ३ अधिको राजाधिराजः । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

स एव पूर्वः प्रथमो भङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिन् **तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः** विफलप्रयासः। अत एव **वज्रं** कुलिशं **मुमुक्षन्** मोक्तुमिच्छन्। अम्बकं लोचनम्। 'दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणि।' इति हलायुधः। त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः। तस्य वीक्षणेन [**त्र्यम्बकवीक्षणेन**] **जडीकृतः** निष्पन्दीकृतः। वज्रं पाणौ यस्य स **वज्रपाणिः** इन्द्रः। 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्।' इति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः। स **इव** स्थितो नृप **एनं** सिंहं **प्रत्यब्रवीच्च**। 'बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुः'। इति महाभारते।

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

हे **मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य** प्रतिबद्धव्यापारस्य मम **तद्वचो** वाक्यं **कामं हास्यं** परिहसनीयम्। **यद्** वचः 'स त्वं मदीयेन' (२-४५) इत्यादिकम् **अहम् विवक्षुः** वक्तुमिच्छुरस्मि। तर्हि तूष्णीं स्थीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह—अन्तरिति। **हि** यतो **भवान्प्राणभृतामन्तर्गतं** हृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव **सर्वं भावं वेद** वेत्ति। 'विदो लटो वा' इति णलादेशः। **अतः** अहम् **अभिधास्ये** वक्ष्यामि। वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते। अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्यासम्भावितार्थमेतदित्यपहसन्ति। अतस्तु मौनमेव भूषणम्। त्वं तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानासि। अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः॥

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

प्रत्यवहारः प्रलयः। [**स्थावरजङ्गमानां**] स्थावराणां तरुशैलादीनां जङ्गमानां मनुष्यादीनां [**सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः**] सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः **स** ईश्वरो **मे** मम **मान्यः** पूज्यः। अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः। शासनं च 'सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति' (२।३८) इत्युक्तरूपम्। तर्हि विसृज्य गम्यताम्। नेत्याह—गुरोरपीति। **पुरस्ताद्** अग्रे **नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि** गोरूपम् **अनुपेक्षणीयम्**। आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति॥

---

१ अस्य व्युत्पत्तिर्महाभारते द्रोणपर्वणि यथा—तिस्रो देव्यो यदा चैनं भजन्ते भुवनेश्वरम्। द्यौरापः पृथिवी चैव त्र्यम्बकस्तु ततः स्मृतः ॥ २ अयं संपूर्णश्लोको द्रोणपर्वणि यथा—असूयतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः। बाहुं सवज्रं तं तस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयद्विभुः ॥ पुरा किल देवैरभ्यर्थितेन शिवेन दह्यमानानि त्रिपुरपुराणि द्रष्टुमद्भुतं शिशुमेकं धारयन्ती देवी पार्वत्युपस्थिता। सा च सुरान्दृष्ट्वापृच्छत्—'ब्रूत कोयं बालः' इति। तदा बालस्याप्रतिमं तेजो दृष्ट्वेन्द्रोऽसूयया वज्रमुद्यम्य तं हन्तुं प्रचक्रमे। बालरूपधारी शङ्करश्च तस्य तं हस्तं स्तम्भयाञ्चकार। पश्चाद्देवैः प्रसादिते शङ्करे शक्रस्य बाहुः प्रकृतिं प्राप्तः। इत्येषा भारती कथात्रानुसंधेया। भा. द्रो. प. अ. २००, अनुशासनप. अ. ६०. ३ स्थानशीलाः स्थावराः। 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' इति वरच्। जङ्गम्यन्ते वक्रं गच्छन्तीति जङ्गमाः। गत्यर्थानां 'नित्यं कौटिल्ये—' इति यङ्। स्वाम्यादिमते भृशार्थे यङ्। ४ आहितोग्निर्येन। 'अग्न्याहितः' इत्यपि रूपम्।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

सः अङ्कागतसत्त्ववृत्तिः **त्वं मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं** शरीरस्य वृत्तिं जीवनं **निर्वर्तयितुं** संपादयितुं **प्रसीद** । **दिनावसानोत्सुकबालवत्सा** दिनावसान उत्सुको माता समागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा **महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम्** ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

अथ [भूतेश्वरपार्श्ववर्ती] भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः **स** सिंहो **गिरिगह्वराणां** गिरेर्गह्वराणां गुहानाम् । ' देवखातबिले गुहा । गह्वरम् ' इत्यमरः । **अन्धकारं** ध्वान्तं **दंष्ट्रामयूखैः शकलानि** खण्डानि **कुर्वन्** । निरस्यन्नित्यर्थः । **किंचिद् विहस्य अर्थपतिं** नृपं **भूयः बभाषे** । हासकारणम् ' अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् ' (२।४७) इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

एकातपत्रम् एकच्छत्रं **जगतः प्रभुत्वं** स्वामित्वम् **नवं वयः** यौवनम् । **इदं कान्तं** रम्यं **वपुश्च** । इत्येवं **बहु** । **अल्पस्य हेतोः** अल्पेन कारणेन । अल्पफलायेत्यर्थः । ' षष्ठी हेतुप्रयोगे ' इति षष्ठी । **हातुं** त्यक्तुम् **इच्छन् त्वं** विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढो मूर्खो [**विचारमूढः**] **मे** मम **प्रतिभासि** ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

तव भूतेष्वनुकम्पा कृपा **भूतानुकम्पा चेत्** । ' कृपा दयानुकम्पा स्यात् ' इत्यमरः । कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि **त्वदन्ते** तव नाशे सति **इयमेका गौः** । स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति **स्वस्तिमती । भवेत्** । जीवेदित्यर्थः । ' स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ ' इत्यमरः । हे **प्रजानाथ जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यः**

---

१ ' उत्सुकबालवत्सत्वेन द्वयोरपि [नन्दिन्यास्तद्वत्सस्यापि] नाशः सूचितः । ' इति च. ' प्रसीद ' इत्यत्र ' यतस्व ' ' विसृज्यताम् ' इत्यत्र ' विमुच्यताम् ' इति व. चा. सु. पठन्ति । २ ' शकलानि ' इति ' अन्धकारम् ' इत्यस्य विधेयविशेषणम् । मध्ये मध्ये दन्तकिरणाना प्रवेशात्तत्रान्धकारो व्यवच्छिन्न इत्य० । 'गिरिगह्वराणाम्' इत्यत्र गिरिकन्दराणाम् इति पाठः । ३ एकातपत्रम्—प्रतिद्वंद्विनृपान्तराभावादद्वितीयमातपत्रं यस्मिन् तत् । आतपात्त्रायत इति आतपत्रमत्र राजच्छत्रम् । ४ ' एका गौः स्वस्तिमती भवेत् ' अनेन त्वयि मृते सकलं जगद्विपद्ग्रस्तं भवेदतस्तवातिनृशंसतैव प्रसज्येतेति सूचितम् । तदुक्तं शुक्रनीतौ—'यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजाः । अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ' ॥ इति ।

विप्रेभ्यः **शश्वत्** सदा । 'पुनःसदार्थयोः शश्वत्' इत्यमरः । **पासि** रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ॥

न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः, किन्तु गुरुभयादित्यत आह—

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥४९॥

अथ इति पक्षान्तरे । अथवा । [**एकधेनोः**] एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात् [**अपराधचण्डात्**] । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अत एव [**कृशानुप्रतिमात्**] कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद् । **गुरोः बिभेषि** इति काकुः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात्पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । **अस्य** गुरोः **मन्युः** क्रोधः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । घटा इवोधांसि यासां ता **घटोध्नीः** । 'ऊधसोऽनङ्' इत्यनङादेशः । 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' इति ङीष् । **कोटिशः गाः स्पर्शयता** प्रतिपादयता । 'विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः । **भवता विनेतुम्** अपनेतुं **शक्यः** ॥

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

तत् तस्मात्कारणात् **कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम्** । कर्मणि षष्ठी । ऊर्जो बलमस्यास्तीति **ऊर्जस्वलम्** । 'ज्योत्स्नातमिस्रा–' इत्यादिना वलच्प्रत्ययान्तो निपातः । **आत्मदेहं रक्ष** । ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् । नेत्याह–महीतलेति । **हि ऋद्धं** समृद्धं **राज्यं** महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसंबन्धमात्रेण भिन्नम् [**महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्**] **ऐन्द्रं** इन्द्रसंबन्धि **पदं** स्थानं **आहुः** । स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

मृगेन्द्रे एतावद् उक्त्वा विरते सति **गुहागतेन अस्य** सिंहस्य **प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः** शैलः **अपि प्रीत्या तम् एव अर्थं क्षितिपालम् उच्चैः अभाषतेव** । इत्युत्प्रेक्षा ॥ भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वाद्द्विकर्मकः । ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम्- 'दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचित्रामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना ॥' इति ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

---

१ अत्र कण्ठध्वनिविशेषेण 'त्वं बिभेषि' किंतु न ते भयं युक्तमित्यर्थसूचनात्काकुः । २ सति देहे धर्मार्थकाममोक्षाश्चतुर्वर्गाः साध्यन्ते । ते च कल्याणपरम्परासाधकाः । अयमेवार्थ उक्तः कुमारसम्भवेपि "शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्' इति । ऊर्जस्वलमित्यनेन भोगसामर्थ्यमुक्तम् । उक्तं च 'भोज्यं भोजनशक्तिश्च……। विभवो दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम्' ॥ इति ।

देवानुचरस्य ईश्वरकिंकरस्य सिंहस्य **वाचं निशम्य मनुष्यदेवः** राजा **पुनः अप्युवाच** । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यदध्यासितं व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः । तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तया [**तदध्यासितकातराक्ष्या**] । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच् । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । किं वा वक्ष्यतीति भीत्यैवं स्थितयेत्यर्थः । **धेन्वा निरीक्ष्यमाणः** अत एव **सुतरां दयालुः** सन् । सुतरामित्यत्र 'द्विवचनविभज्य–' इत्यादिना सुशब्दात्तरप् । 'किमेत्तिङव्यय–' इत्यादिनाम्प्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा ॥

किमुवाचेत्याह—

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

'क्षणु हिंसायाम्' इति धातोः संपदादित्वात्क्विप् । 'गमादीनाम्' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्रः । सुपीति योगविभागात्कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति—क्षतादित्यादिना । **उदग्रः** उन्नतः **क्षत्त्रस्य** क्षत्त्रवर्णस्य **शब्दः** वाचकः । क्षत्त्रशब्दः इत्यर्थः । **क्षतात्त्रायते इति** व्युत्पत्त्या **भुवनेषु रूढः किल** प्रसिद्धः खलु । नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः । किंतु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—[**तद्विपरीतवृत्तेः**] तस्य क्षत्त्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतत्त्राणमकुर्वतः पुंसो **राज्येन किम् उपक्रोशमलीमसैः** निन्दामलिनैः । 'उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ।' इत्यमरः । 'ज्योत्स्नातमिस्रा–' इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः । 'मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।' इत्यमरः । तैः **प्राणैर्वा** किम् । निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । एतेन 'एकातपत्रम्' (२ । ४७) इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥

'अथैकधेनोः' (२ । ४९) इत्यत्रोत्तरमाह—

कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

अनुनयः क्रोधापनयः । चकारो वाकारार्थः । **महर्षेः अनुनयः च** वान्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां [**अन्यपयस्विनीनाम्**] **विश्राणनात्** दानात् । 'त्यागो वितरणं

१ मनुष्यदेवः–मनुष्येषु देव इव स्थितत्वात् । तदुक्तं मनुना–'महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति' इति ॥ २ 'तदध्यासनकातराक्ष्या' इति वल्लभचारित्रवर्धनौ पठतः । ३ अस्य व्युत्पत्तिर्महाभारते शान्तिपर्वणि यथा–ब्राह्मणानां क्षतत्राणात्ततः क्षत्त्रिय उच्यते इति । मनुरप्याह ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्त्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ इति । एवं किरातार्जुनीयेऽपि–स क्षत्त्रियस्त्राणसहः सतां यः इत्यादि । ४ अनुरूपभावः किरातार्जुनीये–अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः । अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीफलमानुषङ्गिकम् ॥ इति ।

दानमुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम् ' इत्यमरः । **कथं नु शक्यः** । न शक्य इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह–**इमां** गां **सुरभेः** कामधेनोः । ' पञ्चमी विभक्ते ' इति पञ्चमी **अनूनाम्** अन्यूनाम् **अवेहि** जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदित्याह–रुद्रौजसेति । **अस्यां** गवि **त्वया** कर्त्रा **प्रहृतं तु** प्रहारस्तु । नपुंसके भावे क्तः । **रुद्रौजसा** ईश्वरसामर्थ्येन । न तु स्वयमित्यर्थः । ' सप्तम्यधिकरणे च ' इति सप्तमी ॥

तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह—

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

सा इयं गौः मया निष्क्रीयते प्रत्याह्रियतेऽनेन परगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् ' एरच् ' इत्यच्प्रत्ययः । स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन [**स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण**] **भवत्तः** त्वत्तः । पञ्चम्यास्तसिल् । **मोचयितुं न्याय्या** न्यायादनपेता । युक्तेत्यर्थः । ' धर्मपथ्यर्थ–' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । **एवं** सति **तव पारणा** भोजनं **विहता न स्यात्** । **मुनेः** क्रिया होमादिः । स **एवार्थः** प्रयोजनम् । स [**क्रियार्थः**] **च अलुप्तः भवेत्** । स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ॥

अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह—

भवानपीदं परवानवैति महान्हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

परवान् स्वामिपरतन्त्रो **भवानपि** । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि ।' इत्यमरः । **इदं** वक्ष्यमाणम् **अवैति** । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः । ' शेषे प्रथमः ' इति प्रथमपुरुषः । किमित्यत आह–**हि** यस्माद्धेतोः । ' हि हेतावधारणे ' इत्यमरः । **तव देवदारौ** विषये **महान् यत्नः** । महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः । इदं शब्दोक्तमर्थं दर्शयति-स्थातुमिति । **रक्ष्यं** वस्तु **विनाश्य** विनाशं गमयित्वा **स्वयमक्षतेन** अव्रणेन नियुक्तेनेति शेषः । **नियोक्तुः** स्वामिनः **अग्रे स्थातुं शक्यं न हि** ॥

सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह—

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥

किमपि किं वा **अहं तवाहिंस्यः मतश्चेत्** तर्हि **मे** [**यशःशरीरे**] यश एव शरीरं तस्मिन् । **दयालुः** कारुणिको **भव** । ' स्याद्दयालुः कारुणिकः ' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः । अत आह–एकान्तेति । **मद्विधानां** मादृशानां विवेकिनाम् **एकान्तविध्वंसिषु** अवश्यविनाशिषु **भौतिकेषु** पृथिव्या-

---

१ 'सेयम्' इत्यत्र कर्मपदं तुमन्तक्रियया यद्यप्यनुक्तमेव तथापि ' न्यायादनपेता' एतदर्थकस्य ' न्याय्या ' इति पदस्यान्तर्गततद्धितप्रत्ययेन विशेषणोक्तत्वात्कर्माणि द्वितीया न भवत्यनुक्ते कर्मणि द्वितीयाविधानात् । उक्ते कर्मणि तु प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः । क्वचिन्निपातेनापि । अत्र तु तद्धितप्रत्ययेन ।

दिभूतविकारेषु **पिण्डेषु** शरीरेषु **अनास्था खलु** अनपेक्षैव । ' आस्था त्वालम्बना-स्थानयत्नापेक्षासु कथ्यते ।' इति विश्वः ॥

सौहार्दादहमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—

संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥

संबन्धं सख्यम् । [**आभाषणपूर्वम्**] आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तम् **आहुः** । ' स्यादाभाषणमालापः ' इत्यमरः । **स** तादृक्संबन्धो **वनान्ते संगतयोर्नौ** आवयोः **वृत्तः** जातः । **तत्** ततो हेतोर्हे **भूतनाथानुग** शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव **संबन्धिनो** मित्रस्य **मे प्रणयं** याच्ञाम् । ' प्रणयास्त्वमी । विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः ' इत्यमरः । **विहन्तुं त्वं नार्हसि** ॥

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय । ' कपौ सिंहे सुवर्णे च वर्णे विष्णौ हरिं विदुः । ' इति शाश्वतः । **सद्यः** तत्क्षणे **स** प्रतिष्टम्भात्प्रतिबन्धाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य [**प्रतिष्टम्भ-विमुक्तबाहुः**] **दिलीपः न्यस्तशस्त्रः** त्यक्तायुधः सन् । **स्वदेहम्** । **आमिषस्य** मांसस्य । ' पललं क्रव्यमामिषम् ' इत्यमरः । **पिण्डं** कवलम् **इव** । **उपानयत्** समर्पि-तवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

तस्मिन्क्षणे उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यतः उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतः **अवाङ्मु-खस्य** अधोमुखस्य । ' स्यादवाङप्यधोमुखः ' इत्यमरः । **प्रजानां पालयितुः** राज्ञः **उपरि** उपरिष्टात् । ' उपर्युपरिष्टात् ' इति निपातः । [**विद्याधरहस्तमुक्ता**] विद्याध-राणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता **पुष्पवृष्टिः पपात** ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

राजा । अमृतमिवाचरतीति **अमृतायमानं** तत् । ' उपमानादाचारे ' इति क्यङ् । ततः शानच् । **उत्थितम्** उत्पन्नम् । ' **हे वत्स उत्तिष्ठ** ' इति **वचः**

---

१ एवं कुमारसंभवे–' यतः सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते । ' इति । ' संगतं दर्शनात्सताम् ' इति हितोपदेशेपि ।

२ ' उग्रे सिंहनिपाते शङ्कितस्योपरि कोमला पुष्पवृष्टिः पपातेति वैचित्र्यम् ' इति चा० ।

३ 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति सूत्रेणेत्यर्थः । यत्तु केषुचिन्मुद्रितपुस्तकेषु ' क्यच् ' इति पाठ उपलभ्यते स प्रामादिक इति भाति ।

निशम्य श्रुत्वा। **उत्थितः सन्** । अस्तेः शतृप्रत्ययः। **अग्रतः** अग्रे प्रस्नवः क्षीरस्रावोऽस्ति यस्याः सा तां **प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श**। **सिंहं न** ददर्श ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः॥ ६२॥

विस्मितम्[2] आश्चर्यं गतम्। कर्तरि क्तः। **तं** दिलीपं **धेनुरुवाच**। किमित्याह—**हे साधो मया मायामुद्भाव्य** कल्पयित्वा **परीक्षितोऽसि**। **ऋषिप्रभावान्मयिअन्तकः** यमः **अपि प्रहर्तुं न प्रभुः** न समर्थः। अन्ये हिंस्राः घातुकाः [**अन्यहिंस्राः**]। 'शरारुर्घातुको हिंस्रः' इत्यमरः। 'नमिकम्पि-' इत्यादिना रप्रत्ययः। **किमुत** सुष्ठु। न प्रभव इति योज्यम्। 'बलवत्सुष्ठु किमुत स्वस्त्यतीव च निर्भरे।' इत्यमरः॥

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व।
न केवलानां पयसां प्रसूतिमवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम्॥ ६३॥

हे **पुत्र गुरौ भक्त्या**। **मय्यनुकम्पया च**। **ते** तुभ्यं **प्रीतास्मि**। 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति चतुर्थी। **वरं** देवेभ्यो वरणीयमर्थम्। 'देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये।' इत्यमरः। **वृणीष्व** स्वीकुरु। तथाहि। **मां केवलानां पयसां प्रसूतिं** कारणं **न अवेहि** न विद्धि। किंतु **प्रसन्नां** माम् [**कामदुघाम्**] कामान्दोग्धीति कामदुघा तामवेहि। 'दुहः कब्घश्च' इति कप्प्रत्ययः॥

ततः समानीय स मानितार्थी हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे॥ ६४॥

ततः मानितार्थी। स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन स [**स्वहस्तार्जितवीरशब्दः**]। एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम्। **स** राजा **हस्तौ समानीय** संधाय। अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः। **वंशस्य कर्तारं** प्रवर्तयितारम्। अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः। **अनन्तकीर्तिं** स्थिरयशसं **तनयं सुदक्षिणायां ययाचे**॥

संतानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश॥ ६५॥

सा पयस्विनी गौः।। [**संतानकामाय**] संतानं कामयत इति संतानकामः। 'कर्मण्यण्'। तस्मै **राज्ञे तथेति**। काम्यत इति कामो वरः। कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः। तं [**कामं**] **प्रतिश्रुत्य** प्रतिज्ञाय 'हे **पुत्र मदीयं पयः पत्रपुटे** पत्रनिर्मिते पात्रे **दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व** पिब' **इति तमादिदेश** आज्ञापितवती। 'उपयुङ्क्ष्व' इति वा पाठः।

---

१ राज्ञः सत्त्वोत्कर्षं दृष्ट्वा तस्मिन्धेनोरपत्यस्नेहस्तथा प्रकटीबभूव यथा तस्याः स्तनमण्डलात्क्षीरधाराः सहसा प्रावर्तन्त इति भावः। 'प्रस्नवस्तु स्नेहवशाज्जनन्या अपि स्यात्' इति चा०।

२ 'विस्मयस्तु केसरिणोऽदर्शनात्' इति चा.।

३ 'गोः पयोदाने सामर्थ्यं न वरदाने इत्याह न केवलानामिति।' इति चा०।

वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥

हे **मातः वत्सस्य** वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् तस्य [**होमार्थविधेः**] **च शेषम्** । होमावशिष्टमित्यर्थः । **तव** । ऊधसि भवम् **ऊधस्यं** क्षीरम् । 'शरीरावयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः । **रक्षिताया उर्व्याः षष्ठांशं** षष्ठभागम् **इव** । **ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि** ॥

इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वसिष्ठस्य धेनुः [**वसिष्ठधेनुः**] **प्रीततरा** । पूर्वं शुश्रूषया प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरा अतिसंतुष्टा **बभूव** । **तदन्विता** तेन दिलीपेनान्विता **हैमवतात्** हिमवत्संबन्धिनः **कुक्षेः** गुहायाः सकाशाद् **अश्रमेण** अनायासेन **आश्रमं प्रत्याययौ** आगता **च** ॥

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य सः [**प्रसन्नेन्दुमुखः**] **नृपाणां गुरुः** दिलीपः [**प्रहर्षचिह्नानुमितं**] प्रहर्षचिह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमूहितं **तस्याः** धेनोः **प्रसादम्** अनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात् **पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य** विज्ञाप्य पश्चात् **प्रियायै शशंस** । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति किंतु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥ ६९ ॥

अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः । सत्सु वत्सलः प्रेमवान् **सद्वत्सलः** । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लच्प्रत्ययः । **वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः** कृतानुमतिः **स** राजा [**वत्सहुतावशेषम्**] वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं [**नन्दिनीस्त-**

---

१ औधस्यमिति पा०. २ अत्र मनुः—आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् । गन्धौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वैदलस्य च । मृन्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ इति स. अ. । राजापि फलमाप्नोति रक्षितायाः क्षितेरपि इति च । ३ अत्र 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्' इति तृतीया । ४ उक्तं च मनुना-आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ अष्टमा. २०. ५ वत्सो वत्सकृतं पानमिति यावत् । हुतं होमादिविधिश्च ते वत्सहुते तयोरवशिष्टम् । अत्रानुप्रासः स्फुट एव । होमविधेश्च । वत्सनिपीत० इ. पा.

न्यम्] नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरम्। **शुभ्रं मूर्तं** परिच्छिन्नं **यश इव**।[१] **अतितृष्णः** सन् **पपौ** ॥

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य।
तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं प्रस्थापयामास वशी वसिष्ठः ॥ ७० ॥

वशी वसिष्ठः प्रातः [**यथोक्तव्रतपारणान्ते**] यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोसेवारूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते **प्रास्थानिकं** प्रस्थानकाले भवम्। तत्कालोचितमित्यर्थः। 'कालाट्ठञ्' इति ठञ्प्रत्ययः। 'यथाकथंचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात्तत्तत्प्रत्यय इष्यते।' इति वृत्तिकारः। ईयते प्राप्यतेऽनेनेत्ययनं **स्वस्त्ययनं** शुभावहमाशीर्वादं **प्रयुज्य**। **तौ दंपती स्वां राजधानीं** पुरीं **प्रति प्रस्थापयामास** ॥

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुररुन्धतीं च।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

नृपः हुतं तर्पितम्। [**हुताशम्**] हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः। 'कर्मण्यण्'। तं **भर्तुः** मुनेः **अनन्तरम्**। प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः। **अरुन्धतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य**। प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम्। 'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावः। ततश्च्विः। अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य।[२] [**सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः**] सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणाभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन्। **प्रतस्थे** ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः व्रतादिदुःखसहनशीलः **स** नृपः **श्रोत्राभिरामध्वनिना** कर्णाह्लादकरस्वनेन अनुद्घातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः। अत एव सुखयतीति सुखः। तेन [**अनुद्घातसुखेन**] **रथेन स्वेन पूर्णेन** सफलेन **मनोरथेनेव मार्गं** अध्वानं **ययौ**।[३] मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः। अनुद्घातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम्।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेन **आहितौत्सुक्यं** जनितदर्शनोत्कण्ठम्।[४] प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्शितं कृशीकृतमङ्गं यस्य तम्[५] [**प्रजार्थव्रतकर्शिता-**

---

१ 'यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः' इति कविसमयः। तेन हासस्य धवलत्वेन वर्णनम्। २ 'प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः' इति हेतोः सर्वान्प्रदक्षिणीचकारेति भावः। 'सतां मङ्गलैः प्रीतवह्निगोब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणैः' इति सु०। 'मङ्गलद्रव्यैर्वा' इति चा.। 'उदग्रतरो महीयान्प्रभावः पौरुषं यस्य' इति च चा.। 'अनन्तरं भर्तुः' इत्यत्र 'ततश्च होतारम्' इति, 'सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः' इत्यत्र 'सन्मङ्गलोदग्रतरानुभावः' इति व. सु. पठतः। ३ उत्प्रेक्षालङ्कारः। ४ तोत्कण्ठं इ. पा. ५ प्रजार्थं व्रत० इ. पा.

ङ्गम्] **नवोदयं** नवाभ्युदयं **प्रजाः तृप्तिमनाप्नुवद्भिः** अतिगृध्नुभिः **नेत्रैः । ओषधीनां नाथं** सोमम् **इव । तं** राजानं **पपुः** अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थे लोकहितार्थे व्रतं देवताभ्यः कलोदाननियमः । ' तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वशः । ' इति व्यासः । उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ॥

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥

पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरन्दरः शक्रः । ' पूःसर्वयोर्दारिसहोः ' इति खच्प्रत्ययः । ' वाचंयमपुरन्दरौ च ' इति मुमागमो निपातितः । तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सः [**पुरन्दरश्रीः**] । **स** नृपः **पौरैरभिनन्द्यमानः** । **उत्पताकम्** उच्छ्रितध्वजम् । ' पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् । ' इत्यमरः । **पुरं प्रविश्य** भुजङ्गेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले [**भुजङ्गेन्द्रसमानसारे**] । ' सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु । ' इत्यमरः । **भुजे भूयः भूमेर्धुरमाससञ्ज** स्थापितवान् ॥

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।
नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५ ॥

अथ द्यौः सुरवर्त्म । ' द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः ' इति विश्वः । **अत्रेः** महर्षेर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्नं **नयनसमुत्थम्** । ' आतश्चोपसर्गे ' इति कप्रत्ययः । **ज्योतिरिव** । चन्द्रमिवेत्यर्थः । ' ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूतः ' इति हलायुधः । चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—' नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः । तद्गर्भं विधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥ पपात भासयँल्लोकाञ्छीतांशुः सर्वभावनः ' । इति । **सुरसरिद्** गङ्गा [**वह्निनिष्ठ्यूतम्**] वह्निना निष्ठ्यूतं विक्षिप्तम् । ' च्छ्वोः शूडनुनासिके च ' इत्यनेन निपूर्वात्ष्ठीवतेर्वकारस्य ऊठ् । ' नुन्ननुत्तास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समाः । ' इत्यमरः । **ऐशं तेजः** स्कन्दम् **इव** । अत्र रामायणम्—' ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च ॥ समन्ततस्तु तां देवीमभ्यसिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ ' इति । **राज्ञी**

१ उक्तं च देवीपुराणे—कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्धयते रविः । अमृतेनामृतं कृष्णे पीयते देवतैः क्रमात् । विशेषस्तूक्तः पञ्चमसर्गे १६ श्लो. टिप्पण्याम् । चन्द्रो हि उदितः सन्नोषधीः स्वकिरणैः संवर्धयति । अतः स ओषधीनाथ इत्युच्यते ।